

HAGYOMÁNY

Nagy Iván, a történész

A reformkor szülötte volt, 1848–49-ben lett felnőtt és a magyar történelem egyik legnagyobb korszakváltását megélve nevelődött történésszé. Személyiségét kél élmény formálta. A nemes fiúnak az országos váltás egyéni sorsát sarkaiból fordító megrendülés; a feudalizmus összeomlása, a régi, a nemesi, jobbágyi, a Habsburgokat uraló Magyarország elmúlóban és kialakulóban az új, a kapitalista világ, a bankok, gyárak, hitelszövetkezetek, vasutak, politikai pártok, tőkés, polgárok, parasztok, munkások világa. De a múlt még nem tűnt el, és a jövő ugyancsak bizonytalan: a csatavesztés, a megtorlás, a Bach-korszak, az országos megújulás és a kiegyezés évei ezek. Egyik nagy élmény tehát ez a múltat és a jövőt, a lehetőségek többféle változatát magabasurító és felkínálni látszó, kegyetlenül sokértelmű másfél évtized. A másik élmény a szellem világába vezet, a tudományok forradalmi átalakulásához. Természettudomány és technika nyelvén ezekben az évtizedekben fogalmazták újra a világot és ez a világ összehasonlíthatatlanul tágasabb, mint a régi. Varázslatos kincsesláda nyílik fel az ember előtt, eddig nem sejtett ismeretanyag önmagáról, környezetéről, főleg pedig lehetőségeiről. Az átalakuló Európában a történettudomány kulcs helyzetbe került. Új módszerek birtokába jut, új feladatok megoldására kényszerül. A historikusok, ha tudományukról szólnak ebben a korban, szívesen és öntudattal élnek a világitótorony, az iránytűhasonlatokkal, így fejezve ki meggyőződésüket, a történettudomány immáron a természettudományok egzaktságával dolgozik és arra hivatott, hogy a biztonságos jövőbe vezesse a forradalmak korából Európa társadalmát és nemzetét. A fiatal polgári történettudomány boldog korszaka ez: a társadalom gyakorlati hasznát hozó tudománynak tekinti, mint például a geológiát. Általános meggyőződés, hogy a jövő megszerkesztésében elengedhetetlen a múlt ismerete. Sőt, miként az orvostudomány az emberiség testi egészségének záloga, a történetírás a társadalmi-politikai közösségek, a nemzetek lelki egészségéért felel.

A balassagyarmati fiatal tanulmányai során, Pozsonyban, majd a nógrádi falvakat járva, azután az 1850-es évek elején Olaszországban, főleg pedig könyvtárak és levéltárak falai között kerül az alkalmazható tudománnyá váló história sodrába. Sa két élmény együtt: leküzdhetetlen felelősségtudat.¹ A kérdés, hogy miért? Közvetlen út sem az életből a történettudományba, se a történetírásból az életbe nem vezet. Bonyolult áttételeket, látszólag össze nem tartozó természeteket kell szemügyre vennünk, hogy valamit is megpróbáljunk érzékelni a ma még alig ismert folyamatokból, a személyi adottságok és az értéktételek, a kor követelményei és a történelmi mű létrejötté között lezajló rejtett és izgalmas kölcsönhatások törvényszerűségéből.

A legnagyobb kérdés tulajdonképpen maga a témaválasztás. Egy huszon-egynéhány éves fiatal ember elhatározza, hogy összeállítja Magyarország nemesi családjainak történelmi adattárát az ősidőktől 1848-ig, vagy addig a pillanatig, amikor ő is felvette a honvédruhát. Vajon hogyan jutott észébe éppen ilyen művet írni? Sem az Akadémia, sem a Kisfaludy Társaság nem tűz ki ilyen tárgyú pályázatot. Az 1850-es években pedig az egész ország a közelmúlt és a régmúlt csatáit idézgeti, az elnyomatás és a bosszú históriáiban keres vigasztalást és a napilapok a régi nagyságról közölnek nyakra-főre kis színeseket, mert a történelemnek most kell közönséget teremteni, az olvasók vigasztalódnak és felejteni akarnak. A szerző eligazítása meglehetősen szűkszavú: az 1848-as törvény eltörölte a nemesi kiváltságokat, az ősiséget megszüntették, a nemesség mint társadalmi osztály nincs többé, történelmi szerepe lezárult. A mű „szükségét okadatulják a külföldiekkel összehasonlított irodalmunk e téren feltűnő szegénysége, kopársága: korszakosságát az állami átalakulásnak ősiségi törvényeinkben mélyen beható újabb intézményei”. Majd kifejtette, hogy a szerző az „áldemokratizmussal szemben”, a nemzet történelmi érdekében kívánta megmutatni az egyes családok és a nemzet történelmének szerves kapcsolatát.² Bevallhatom, hogy sokáig egyáltalán nem értettem ezeket a gondolatokat. Az ugyan világos, hogy nem valami emlékművet kíván állítani egy, a történelem színpadáról letűnt osztálynak — ahogyan sokan magyarították a Magyar családok története 12 kötetét. Az sem kétséges, hogy az európai történettudomány példájára használható könyvet akart letenni a hazai történészek asztalára. De hogyan gondolta, hogy aktuális társadalmi programot szolgál — amint írta — „az áldemokratizmussal

szemben”? Hogyan vélhették, hogy ez a mű a polgári társadalom és a polgári nemzet megteremtésének is segédkönyve lehet? Korszerű, nemcsak tudományos, hanem társadalmi értelemben is.

Hogy a kérdésre válaszolhassunk, szélesebb körben kell végighor-doznunk tekintetünket. Miként a képi ábrázolások perspektívái csak megfelelő távlatból tűnnek elénk, a történelmi alkotások társadalmi-szemléleti dimenzióit is csak messzebről nézve érzékelhetjük.

Nem volt magányos történetíró, tudományos mozgalmak sodrában dolgozott. Neve először Erdélyi János vonzaskörében tűnt fel, a Zagyva és Tarna menti népdalokat gyűjtötte össze. Az 1820-as évek sok szülöttjét, későbbi neves történetírókat Pesty Frigyes, Révész Imrét is magával ragadta az önmaga múltját kereső európai polgárság felismerése, hogy a nép körében élő emlékek, a történelem eddig ismeretlen fejezetének dokumentumai. Nagy Iván 1848–50-ben már kapcsolatban van a Magyar Tudós Társasággal is, de a Magyarország családai I. kötetének megjelenése 1857-ben mégis országos meglepetés. Ipolyi Arnold, a Magyar Mithológia szerzője, akinek nevét Herderrel, a Grimm testvérekkel, az angol Peryvel és a finn Lönnrottal együtt emlegették ekkor, így üdvözölte: Ilyen munka „históriai tanulmányaim között nekem is régtől kedvenc eszmém volt, de megfelelő kivitelét csak hosszas stúdiumok után és többek egybegyűlt erejéből mertem egykoron reményleni. S ime most minden óhajtásainkat, bizonyára nem csak az enyémet, de a hazai történelem valamennyi barátját felülmúlta... Kezdetnek, melyre csakugyan szükség volt, nem csak jó és dicséretes, de sőt a várt és reménylettnél is többet ad... Tökéletesnek látom a munkát..., becse, értéke, szívemen fekszik.”³ Vagyis világosan kifejezik Ipolyi szavai, hogy ez az alfabetikus rendben közölt családtörténelmi adattár a hazai tudományosság egyetemes igényű elvárását hivatott kielégíteni.

Hazai tudományosság — mit fed ez a szépen hangzó, sőt nagylépűnek tűnő kifejezés? Valójában nem többet, mint alig két tucat férfitűt Pozsony, Máramarosziget, Pest, Buda, Sárospatak, Kecskemét, Temesvár, Kassa és más városok, falvak dolgozószobáiban. De nem is kevesebbet, mint a magyar polgári tudományosság és ezen belül a történettudomány megteremtésén munkálkodók közösségét. Az immáron egyetemi könyvtár öreként Pesten dolgozó Nagy Iván, miközben családtörténelmi kézikönyvének következő kötetét készíti sajtó alá, e láthatatlan munkaközösség osztatlan támogatását élvezti. Sokan küldenek rendszeresen címére forrásokat, így például Kazinczy Gábor is, aki 1857-ben meghívja magához, hogy Miskolc és Eger városi és vármegyei levéltáraiban végezzen kutatásokat.⁴ Részt vesz a szaktudomány és a társadalom összefogásán munkálkodók mozgalmában. Szoros kapcsolatban áll Ráth Károlyval, a szakmai demokratizmus jegyében egyesülést szervező, a Magyar Történelmi Társulat megteremtéséért küzdő Győri Történetkedvelők Társaság vezéralakjával. Közreműködik a Magyar Monográfusok Társasága keretei között a vármegyei történet módszertani alapvetésének kidolgozásában.

Az 1850-es, 1860-as évek a társadalomtudományok és természettudományok egymásra találásának zavartalan és gyorsan múló mézeshetei: a geológus Lyell felgyűjtja a historikus Buckle képzeletét, Buckle-tól Darwin örömmel tanulja meg a cédulázás technikáját és a Down-i Darwin-házban ma is olvashatóak a fejlődéselmélet koronázatlan királyát üdvözlő Marx elismerő sorai. Magyarországon a történészek őszinte érdeklődéssel járnak végig az országot a Magyar Orvosok és Természettudományi Vándorgyűléssel, és sokan hallgatják az Akadémia és a Nemzeti Múzeum természettudományos előadásait. S a történettudománnyal eleve kapcsolatban levő természettudományra példát keresve megbocsájtható lokálpatriotizmus, ha ehelyütt most Kubinyi Ferenc szavait idézzük: „Valamint a nemzetek történelmének leírásában a régi oklevelek, emlékek, romok, népmondák, adatok gyanánt szolgálnak: azon szerint a földgömb külső kérgének időszakonkénti képződésére nézve a kövületek, a részint már kihalt és-, részint még élő állatok csontjai mindmégannyi régi okleveleknek tekintendők, melyek a föld kérgének régebb vagy újabb származására mutatnak.”⁵

Nagy Iván világgépének természettudományos elemeiről ma még csak vázlatos ismereteink vannak, de a könyvtárát mintaszerűen feldolgozó Kovács Anna tanulmányából tudjuk, hogy érdeklődése friss, eleven és korszerű.⁶ A tudományok egészét egységbe foglalni igyekvő szándékát többek között rövid életű folyóiratának szerkesztési elvei szépen kifejezik. 1861 végén írja Szabó Károlynak Kolozsvárra: „A megszünt Új Magyar Múzeum helyébe egészen vakmerőséggel egy hasonló irányú Magyar Tudományos Értekező című folyóirat kiadására vállalkozván csekély erőnk érzetében csak

úgy remélhetjük a vállalat megalapítása körül előforduló nehézségeket leküzdhetni, ha abban jelesebb tehetségeink közreműködése által is segítve leszünk.⁷ Afolyóirat szellemére többek között jellemző, hogy a korszak egyik legszínvonalasabb történet szemléleti értekezését közli. A szerző Kautz Gyula közgazdász, aki az elsők között tanítja és ismerteti az egyetemen Marx elméletét, Nagy Iván lapjában a világhírű heidelbergi történetírónak Schlossernak azért állít emléket, mert úttörője volt az új történetírói irányzatnak. Ez az irányzat pedig: „nemünk világtörténeti fejlődésmenetében a szellemi és anyagi, a politikai és műveltségi momentumokat egyaránt és egymással szakadatlan kölcsönhatásban tanítaná méltányolni.”⁸

Társadalomtörténeti szemlélet, a múlt szakadatlan fejlődésnek, állandó változónak, a feltartóztathatatlan haladás folyamatának tekintett felfogása. Meggyőződés, hogy törvényszerűségek szabják ki a történelem menetét és eltökélt hit, hogy e törvényszerűségek feltárhatóak, ha nem a mesék világában, hanem források alapján, reális valóságában ragadjuk meg a múltat. Íme a pozitivisták történet-szemlélet alapelemei. A polgári világ e nagyhatású szellemi áramlata a történettudományt a jövő megszerkesztéséhez elengedhetetlenül fontos, praktikus tudománynak tekintette. Úgy, ahogyan azt a fiatal Nagy Iván munkásságát nagyrabecsülő Szalay László is kifejezte: „Csak az alaposan ismert múltot építhető fel a jövőre számoltartható biztos jelen.”⁹

Ezek után talán nem lesz nehéz meghatározni Nagy Iván történet-szemléletének családfáját. „En nem hiú elogiumok, nem kétes mesék előadására, hanem hiteles történetírással vállalkoztam — olvashatjuk történetírói hitvallásának is beillő szavait. Nem a Góthai Almanach irányát követtem, hová minden beküldött közlemény változtatás, megrostálás nélkül utat találhat... Sok képtelen mesét el kellett hallgatnom... A hitelesség tekintélye előtt, melyet elvűl tűztem ki, háttérbe kell szorítani minden magánérdeknek.”¹⁰

Hitelesség a magánérdekkel szemben. Meggyőző kijelentés vajon a nemességről író nemes tollából? Próbáljuk ellenőrizni. Figyelemre méltó, ahogyan meghatározza önmagát: „Tökéletesen független proletariátus lévén, időmet legnagyobb részben a mindennapi szükségek megszerzésére igénylöm” — írta 1854. június 18-án még Balassagyarmatról Toldy Ferencnek.¹¹ Féreértés ne essék, ebben a korban proletárnak nevezte magát a szellemi foglalkozású is, aki ne mvagyonból, hanem esze-keze munkájából élt. Nagy Iván családja több generációra visszavezethetően a köznemesség sajátos rétegéhez tartozott. Újabban nemzetközi és magyar kutatások egybevégezően bizonyítják, hogy a feudalizmus utolsó századaiban a nemesség jól elkülönülő rétegekre bomlik. Legutóbb a múlt évi szécsényi konferencián hallhattunk róla, hogy a köznemesség Magyarországon is a XVII. század második felétől fogva anyagi helyzet, státus, foglalkozás, műveltség, társadalmi presztízs, mentalitás tekintetében nemegyszer egymással is szembekerülő csoportokra különül el.¹² A társadalmi átrétegződés e folyamatának végén a polgárosodó nemesség sajátos csoportját látjuk, történelmi jelentőségének teljes fegyverzetében a reformkor hajnalán. Nagy Iván családi hagyományként a hivatalnok nemesség szakértelmét, a vármegyei közigazgatásban kifinomult politikusi és valóságérzékét hozta magával és generációkon át őrzött könyvkultúrában kialakuló történelmi és egyetemes látóköri igényét örökölte. Ugyanakkor családja rokoni és baráti kapcsolatain át, mintegy belülről élte meg a nemesi osztály végleges felbomlását. A konzervativizmust, az elszegényedést, az életidegenséget, a meglevőhöz való ragaszkodást — és — ez nagyon lényeges, az értékmegőrző és átalakuló képességet. Neki is, miként például Mocsáry Lajosnak, aki erről a folyamatról mai szociológiai elemzésekkel vetekedő eleven képet rajzolt, megadatott a belülről és kívülről való kettős látás élménye.

Tárgyát, a nemesség nagyjából csaknem ezeréves történetét, tudatosan távol tartja önmagától, a történetstől. Ezt írja: „Részrehajlatlan és elfogulatlan igyekszem lenni mindenütt.”¹³ Jogos az ellenvetés: a historikus pártatlanság csak súlyos megszorításokkal létezik. A történetíró korának gyermeke, mozgásterén véges ismeretanyag, adott tudományos fejlettségi szint állít gátat és rejtett kelepceket elé. Gondolatai irányát meghatározott világlátás, a kirepítő és befogadó társadalmi, politikai közeg milyensége szabja ki. Az úgynevezett elfogulatlanság történeti és szemléleti kategória.

A nemzetről szólva a reformkorra jellemző demokratikus felfogásból indul ki. „Hazánkban az 1848-i törvény hatályba léptéig a nemzetet csak a nemes rend képezte. És noha vannak e körön kívül is nem kevés családok, amelyeknek tagjai akár a harc, akár az irodalom, vagy ipar mezején nem csekély horderejű szolgálatot

tettek a közügynek, s kikre e hon büszkén tekinthet, — mégis a szereplő nagy tömeg a kiváltságosok sorából állott ki.”¹⁴ És eljut a volt nemesség polgári feloldódásának programjával a polgári nemzet megszületésének és kibontakozásának eszméjéig, amint szinte versenyfutásban kora politikai fejleményeivel sorra adja ki a Magyarország családjai kötetét. Legmegrendítőbb sorai magyar és más nemzetek együttélésének dokumentumai: fölöleli a múltat, amikor is sokan kerülnek a kiváltságos nemesi osztály tagjai közé. Közli a tegnap harcait, a kardrahányt fiak sorsában megélt erdélyi eseményeket. Vázolja végül a kívánatos jövőt: „a román lapokban publicisztikai dolgozatai... nemzetbeli tisztelgetést és ragaszkodást vívta ki... a román nemzetiség ügyében tanúsított buzgóságért az erdélyi román nőegylet által gyönyörű koszorúval tiszteltetett meg... általában a nemzetiségek testvéries egyesülésére irányított működése...”¹⁵

Különös eset, hogy egy történelmi kézikönyv, egy adattár ugyanazt fejezi ki, mint a korszak legjobb irodalmi alkotásai. Egyszerre nyitogatja a múltat és a jövőt. A „vert hadak vagy vakmerő remények” kettős élményben részesíti olvasóit. Miközben pedig a nemzeti fejlődés útelágzásainál reméli művét, mint valami irányjelző táblát, kiszegezni, nevezetes egyetemes érvényű felismerésekkel szolgál. A pozitívizmus fejlődésfelfogása ugyanis egy elég súlyos ellentmondást hordozott magában: ha a törvényszerűségek szabják ki a fejlődés menetét, vajon nyílnak-e tér az egyén, a közösség történelemalkotó tevékenysége előtt? Sokszor megkapta ezért e történelemszemlélet számos irányzata a história elembertelenítésének vádját, a nemzetek fejlődését uniformizáló sivar, a doktrínér elméletalkotásnak kijáró kritikát. Ezek a kritikák sok vonatkozásban nem voltak alaptalanok, de igen sokan keresték e történelemszemlélet jegyében is a reális választ. Közöttük látjuk — más magyar és európai történészekkel együtt Nagy Ivánt is. Sikerült felmutatnia, ami talán a legnehezebb: a fejlődés alternatíváit egy letűnt osztály és egy születőben levő nemzet tagjai előtt. A Magyar családok története gondosan közli a nemesi polgárosodás tényeit is. A múlt tényeiből rakta le a híd pilléreit, de mire átért a túlsó partra tudomásul kellett vennie, hogy a választás megtörtént. Az 1860-as években már fortisszimóban zeng az új, a nemesi historizmus hangja. Thaly Kálmán lelkesen hiszi, hogy a gyárak szirénáját elnyomhatja a régi rézkürtök harsonája és Toldy Ferenc egyetemi előadásában már hevesen bírálja a pozitivisták társadalomtörténeti szemlélet radikális képviselőjét, Henry Thomas Buckle-t.

Nagy Iván csendben, minden látványosságtól távol zajló történelmi munkájának sok fejezetéről itt még csak meg sem emlékezünk. Tanulások értékkategóriái: előítélet-mentesség, szorgalom, takarékoság, számolni tudás, a mindennemű szépítgetéstől irtózó magatartás, a minőség, az egyetemes látásmód tudományos hitelességigénye. Nagy Iván kérlelhetetlen kritikus volt. Korán felfigyelt a jobbágyok, napszámosok, kézművesek életkörülményeire, felismerte a falusi önkormányzat-történet kutatási módszerét. A történelmi nőalakok sorát vázoló írásait, vagy a Magyarország történetében a családok nőtagjait minősítő megjegyzéseit olvasva, nehéz szabadulni a gondolatától, John Stuart Mill titkos tanítványai között a helye. Olyan távoli területek között próbál húzni íveket, mint az ipar- és az erkölcstörténet. Számos kísérletét pedig csak ma értheti és értékelheti a társadalomtudományok egyik legfiatalabb ágazata, a mentalitástörténet.

Nem csak kiemelkedő teljesítmény, hanem nagyszabású tervek, kezdeményezések jellemezték, ezek valóra váltására azonban nem nyílt előtte tér. Fő művéről egyetlen elismerő bírálat jelent meg. Kritikát azonban annál többet kapott. Hol radikalizmusban marasztalták el miatta, hol pedig konzervatívoknak mondták. Neveztek vesztett demokratának és avítottan nemesi szemléletűnek. Megrótták, mint a nemzeti kegyelet sértőjét és mint a feudalizmus átröntőjét. Anyagi áldozatokkal indított tudományos folyóiratot, de vállalkozása megbukott. Ő kezdeményezte a Thököly- és Rákóczi-kor forrásainak felkutatását és tervszerű közlését. Az Archivum Rákócziánus sorozatból mégis kirekesztették. Már 1861-ben ajánlotta kiadásra Eszterházy Antal kuruc tábornok „hadi irodájának leveleskönyvét”, azt a Rákóczi-kor egyik legjelentősebb társadalomtörténeti dokumentumát, amely a katonáskodó jobbágyok felszabadításáról hozott sárospataki törvényt is magában foglalja, de Nagy Iván nem érthette meg, hogy ez a forrás napvilágot lásson. S amikor Eszterházy leveleskönyve 1901-ben Thaly Kálmán neve alatt megjelent, a forrás felfedezőjéről a közli éppen úgy megfélekedezett, mint érdembeli tartalmáról, miközben büszkén fogadta az ősz tudósnak, Rákóczi íródeákjának ez újabb művéért kijáró ünnepléseket. Számta-

lanszor elmondta Nagy Iván, hogy mindaz, amit ír, első kapavágás, a történelemtudomány új disciplinájának alapvetése. Tanítványa azonban nem akadt. 1866-ban, amikor Horváth Árpád az egyetemi katedra betöltésére javaslatot tesz, őt Thaly és Kerékgyártó után csak harmadiknak javasolja.

Ott volt Nagy Iván Erdélyi János népdalgyűjtő vállalkozásában, a Történelmi Társulat megalapítását kezdeményező Dunántúli Történetkedvelők között, az 1850–1860–70-es években kora minden számottevő tudósával sűrűn levelezett. Mégis azokat az évtizedeket, amelyek a történetírói kiteljesedés évtizede lehetett volna, a tudomány központi fórumaitól elszigetelten élte le. Művei után ítélve a hazai társadalomtörténet, ipartörténet, művelődéstörténet egyik alapvetője volt, mégis a szellemtörténeti iskola az 1920-as években úgy hangsúlyozta a családtörténet, a geneológia jelentőségét, hogy Nagy Iván munkásságát nem méltatta figyelemre. Nem is olyan régen, 1969-ben pedig „A magyar történetírás története” összefoglaló mű Nagy Iván nevét meg sem említette. Tegyük fel a kérdést: Vajon Nagy Ivánról, a történészről csak a maga korában jelentős, de ma már elavult historikusnak kijáró kegyelettel érdemes megemlékezni? Vagy azért is, mert művei, eszméi, sőt egész történetírói életpályája eleven ma is? Sőt, korszakunkban eligazításul szolgálhat, ebben a korban, amikor a szinte életbevágóan fontos ismernünk a társa-

dalom és az egyetemes művelődés, a tudomány és a nemzet kapcsolatát, e bonyolult és rejtett összefüggések törvényszerűségeit.

Nagy Ivánt, a történészt mi sem jellemzi jobban, mint meggyőződése: „a nemzet jövője annak múltján alapszik”. A történetírói társadalmi elkötelezettségét különösen találóan fejezi ki: „Úgy vagyunk mi, mint a szegény, fáradó bányászok, kik az izzadsággal fejtett törmelékkel átszolgáltadjuk az olvasztókohóknak, ahonnan azok a finomító gyárak, és végre az alakítóműhelyekbe kerülnek, hol a társadalom érdekében a végcélnak megfelelő alakot nyerik el.”¹⁰ A ma emberének Nagy Ivánról, a történészről szólva egyaránt méltatva érdemeit és tevéseit, talán legméltóbb, ha Buckle szavait idézzük: „A nagy férfiak tudományos felfedezései nem hagynak el bennünket soha, ezek halhatatlanok, örök igazságokat tartalmaznak, melyek túléljük a birodalmak romlását, melyek tartósabbak, mint a küzdő vallásfelekezetek harcai... Csak a tudomány felfedezései maradandók, egyedül nekik köszönhetjük mindazt, amit bírunk; örök időkre élnek, soha nem fiatalok és nem vének, magokban hordják életök csíráját, tovább özönlenek egy halhatatlan folyamatban, önmaguk szülik folytatásukat, melyek később létrejönnek, és így a legtávolabbi utódokra is hatnak, sőt századok lezajlása után még tevékenyebbek, mint kinyilatkoztatásuk pillanatában.”

R. Várkonyi Ágnes

JEGYZET

1. Életrajzát áttekintette: Márki Sándor: Emlékbeszéd Nagy Iván felett. Budapest, 1900. Karácsonyi János: Felsőgyőri Nagy Iván emlékezete. Turul, 1902.
Levelezési anyagát és kéziratait is bevonva életrajzát áttekintettük és történetírását minősítettük: A pozitívista történetírást a magyar történetírásban című munkánkban, Budapest, 1974. I–II. kötet.
2. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal (továbbiakban: MCS.) I–XII. kötet. Pest, 1857–1859. (Előszó) I. kötet: IV–V. I. és (Zárszó) XII. kötet: 508–509.
3. Ipolyi Arnold Nagy Ivánnak: Zohor 1857. január 14. és február 4. Mindkettő: Országos Széchényi Könyvtár (OSZKK) Kézirattár. Levelestár.
4. Kazinczy Gábor — Nagy Ivánnak s. d. (Nagy Iván saját kezű rájegyzése: kaptam 1857. aug. 4.) és — Bánfalva 1857. május 11. OSZKK Levelestár.
5. Kubinyi Ferenc: A Tisza medre, mint az ősemelősök sírkertje föld-, állat- és őslénytanterületben. Magyar Akadémiai Értesítők 1855. 3. sz. 161. 1. Idézi: A pozitívista történetírást a magyar történetírásban I. m. II. köt. 343. 1.
6. Kovács Anna: Nagy Iván könyvtára, mint egy nemzedék műveltségének tüköre. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1980. Szer. Domonkos Alajos.
7. Nagy Iván — Szabó Károlynak Kolozsvárra. Pest, 1861. december 1. Románia, Cluj-Napoca Erdélyi Múzeum levéltára. Fotómásolata az Országos Levéltár Filmtárában.
8. Kautz Gyula: Schlosser mint történetíró és az újabb történetirodalmi irány. Magyar Tudományos Ertekező I. köt., 1861.
9. R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetírást a magyar történetírásban I. m. II. köt. 225. 1.
10. Nagy Iván: Zárszó MCS. XII. köt. 511. I. I. köt. III. 1.
11. Nagy Iván — Toldy Ferencnek, 1854. Balasgyarmat június 18. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár Magyar Irodalmi Levelezés. 4. r. 70.
12. Köznevelés a magyar történelemben címmel megrendezett konferencián Benczédi László, Pálmai Béla, Praznovszky Mihály, Wellmann Imre, Nagy József, Paládi Kovács Attila, Köpeczi Béla és mások előadásai és hozzászólásai. Megjelenés előtt.
13. Nagy Iván: Zárszó MCS XII. köt. 511. 1.
14. Nagy Iván: Előszó MCS. I. köt. V. 1.
15. MCS XII. köt. 248–249. 1.
16. Nagy Iván korelnök megnyitó beszéde. A Rozsnyón 1876. augusztus 28-án tartott záróülésen. A Magyar Történelmi Társulat 1876-ig évi aug. 21–28-i vidéki kirándulása Gömör megyében.
17. Buckle, H. Th. History of Civilisation in England. (1875) Anglia művelődésének története. Ford.: Erdődi S.—Fendler S.—György E. Budapest, 1873. II. köt. 47. 1.

